

Б.Ж. Атантаева ¹, М.Е. Турлыбаев ^{*2}, К.К. Байсарина ³

¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: batantaeva@mail.ru

²PhD докторант, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: toleuoffnadi@gmail.com

³тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Қазақстан, Семей
E-mail: bkksemey@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАЛЫҚ ҚАРСЫЛЫҚТАРЫН ЖАЗАЛАУ ШАРАЛАРЫ (1929-1931 жж.)

Аңдатпа

Мақалада 1929–1931 жылдары Қазақстанда жүргізілген саяси-экономикалық реформаларға, соның ішінде ұжымдастыру науқаны мен бай-кулактарды тап ретінде жою саясатына қарсы бағытталған халық наразылықтары мен көтерілістері зерттеледі. Кеңестік биліктің аграрлық салада жүргізген мәжбүрлеу саясаты ауыл шаруашылығы құрылымын күйретіп, шаруалар мүлкін тәркілеу, қоныс аудару және әлеуметтік қысым көрсету сияқты шаралармен қатар жүрді. Кеңес үкіметінің аграрлық салада жүргізген қайта құрулары еліміздің дәстүрлі даму жолын күйретіп, қоғамдық құрылымның жат үлгісі еріксіз таңылды. Бұл әрекеттер халықтың тұрмыс деңгейінің күрт нашарлауына, әлеуметтік қайшылықтардың ушығуына алып келді. Күштеу саясаты ауыл тұрғындарының жаппай көшу, көтеріліске шығу сияқты қарсылықтарын туғызды. Солардың ішінде Шығыс Қазақстан өңірінде көтерілістің бірнеше ошақтары қалыптасып, халықтың наразылықтары қарулы қақтығыстармен жалғасты. БМСБ-ның жазалау құрылымдары әрбір ауылдағы көтерілісшілерге тергеу жұмыстарын жүргізіп, төтенше жазалау шараларын қызу жүргізген.

Зерттеу жұмысы Қазақстанның шығыс аймақтарындағы халық қарсылықтарын назарға ала отырып, наразылықтардың себептері мен алғышарттарын, олардың аймақтық ерекшеліктері мен ұйымдасу деңгейін саралайды. Халық қарсылығының бейбіт наразылықтан бастап қарулы қақтығыстарға дейінгі әртүрлі формалары қарастырылады. Сонымен қатар, кеңестік биліктің көтерілістерді басу үшін қолданған репрессиялық шаралары, оның ішінде әскери күш қолдану, жаппай тұтқындау, жер аудару және жазалау шараларының әлеуметтік-саяси салдары архивтік деректер мен құжаттық материалдар негізінде талданады. Ғылыми айналымға енгізілетін архив деректері Семей өңіріндегі шаруалар көтерілісі туралы жаңа тарихи мәліметтерді дәлелдеп, көтерілістің сипатын, себептерін анықтап, мерзімдік шеңберін айқындай түседі.

Кілтті сөздер: Ұжымдастыру, ауыл шаруашылығы, асыра сілтеу, шаруалар, қарсылық, жазалау, репрессия, жергілікті билік органдары, коммунистік жасақтар, депортация, миграция

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің (жеке тіркеу нөмірі: АР23485479) «Семей округіндегі қарулы бас көтерулер құжаттарда: қатысушылардың тарихы және тағдыры (1929-1931 ж.ж.)» гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

Атантаева Б.Ж. ¹, Турлыбаев М.Е. ^{*2}, Байсарина К.К. ³

¹доктор исторических наук, профессор, Шәкәрім университет, Казахстан, Семей
e-mail: batantaeva@mail.ru

²докторант, Шәкәрім университет, Казахстан, Семей
e-mail: toleuoffmadi@gmail.com

³доктор исторических наук, профессор, Шәкәрім университет, Казахстан, Семей
e-mail: bkksemey@mail.ru

РЕПРЕССИВНЫЕ МЕРЫ В ОТНОШЕНИИ НАРОДНОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (1929-1931 гг.)

Аннотация

Статья посвящена исследованию народных протестов и восстаний, вспыхнувших в ответ на аграрную политику советской власти в Казахстане в 1929–1931 годах. Коллективизация и кампания по ликвидации зажиточных хозяйств сопровождались насильственными методами — конфискациями, переселениями и социальной дискриминацией, что подорвало традиционную сельскую структуру и привело к обострению социального напряжения. На этом фоне в ряде регионов, особенно в Восточном Казахстане, происходили как стихийные, так и организованные формы сопротивления — от мирных протестов до вооружённых выступлений.

Особое внимание уделяется протестным движениям в Семипалатинской области, где недовольство крестьянской части населения переросло в открытые столкновения. Органы ОГПУ проводили массовые репрессии, включавшие аресты, допросы и карательные меры.

На основе архивных документов в работе анализируются причины и формы сопротивления, региональные особенности протестов, а также последствия репрессий для местного населения. В научный оборот вводятся новые источники, уточняющие хронологию, масштаб и характер крестьянских выступлений.

Ключевые слова: Коллективизация, сельское хозяйство, перегибы, крестьяне, протест, наказание, репрессии, местные органы власти, коммунистические отряды, депортация, миграция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Вооруженные выступления в Семипалатинском округе в документах: история и судьбы участников (1929-1931)» (регистрационный номер: АР 23485479).

B.Zh. Atantayeva¹, M.E. Turlybayev², K.K. Baysarina³

¹doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey
e-mail: batantaeva@mail.ru

²doktoral student of the specialty History, Shakarim University, Kazakhstan, Semey
e-mail: toleuoffmadi@gmail.com

³doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, Kazakhstan, Semey
e-mail: bkksemey@mail.ru

REPRESSIVE MEASURES AGAINST POPULAR RESISTANCE IN EASTERN KAZAKHSTAN (1929–1931)

Abstract

This article explores popular protests and uprisings in response to the Soviet Union's agrarian reforms carried out in Kazakhstan between 1929 and 1931. The collectivization campaign and the policy of eliminating wealthy peasants as a class were enforced through coercive measures such as property confiscation, forced resettlement, and social pressure. These actions disrupted the traditional rural order and led to a sharp decline in living standards, intensifying social tensions.

Against this backdrop, various forms of resistance emerged, particularly in Eastern Kazakhstan—ranging from peaceful demonstrations to armed confrontations. Special focus is placed on protest movements in the Semipalatinsk region, where peasant dissatisfaction escalated into direct conflict.

The study, based on archival materials, analyzes the causes and prerequisites of these protests, their regional specificities, and their level of organization. It also examines the repressive methods used by Soviet authorities, including the deployment of military force, mass arrests, deportations, and punitive actions. Newly introduced archival data provide fresh historical insights into the nature, causes, and timeline of the peasant uprisings in the region.

Keywords: Collectivization, agriculture, excesses, peasants, resistance, punishments, repressions, local authorities, communist detachments, deportation, migration

Acknowledgment. This article was prepared as part of the grant-funded project supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Armed Uprisings in the Semipalatinsk Region in Documents: History and Fates of the Participants (1929–1931)" (Project Registration No. AR 23485479).

Кіріспе. XX ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстан кеңестік биліктің жаңа экономикалық және әлеуметтік тәртібіне мәжбүрлі түрде бейімделді. Мемлекеттің жүргізген аграрлық реформалары — ұжымдастыру, мал-мүлікті тәркілеу, отырықшыландыру — қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын күйретіп, миллиондаған адамды аштыққа, босқындыққа итермеледі. Осындай қысым мен зорлық-зомбылық жағдайында туындаған халық наразылықтары — жай ғана экономикалық күйзелістің салдары емес, бұл әділетсіздікке қарсы бағытталған саналы қарсылықтың, рухани тәуелсіздікті сақтап қалуға деген ұмтылыстың көрінісі болды. Бұл мақалада аталған тарихи кезеңдегі халықтық қарсылықтар тереңірек талданып, олардың әлеуметтік себептері мен тарихи маңызы сараланады.

Ұжымдастыру жылдары шаруалар, әсіресе ірі шаруашылық иелері мен орта шаруалар, жергілікті дәстүрлері мен өмір салтын сақтап қалуға және жеке меншігін қорғауға бар күшін салды. Әрине мұндай қарсылық билік тарапынан елеусіз қалмасы сөзсіз. Кеңес үкіметі халықтың қарсылығын басу үшін күштік әскери құрылымдарды, сондай-ақ, идеологиялық насихатты кеңінен қолданды. Тіпті бұл қабылданған шешімдер заңнамалық тұрғыдан құқықтық негізде бекітіліп, қажетті заңдар мен ережелер қабылданды. Осылайша, шаруаларды жазалау шаралары мемлекеттік деңгейде ұйымдастырылып, халыққа қарсы түрлі репрессиялық әдістер қолданылды.

Бұл өз кезегінде халықтың кеңестік билікке деген сенімсіздігі мен қорқынышын арттырды. Нәтижесінде, осы саяси-экономикалық қысымдардан бас сауғалап қашқан халық өздерінің тарихи отандарын тастап кетуге мәжбүр болды.

Мақалада Семей округіндегі 1930-1931 жылдардағы шаруалардың қарулы қарсылығына қатысты әлі толық зерттелмеген тұстары қарастырылады. Әсіресе, шаруа наразылықтарының әлеуметтік және экономикалық себептері, сондай-ақ Кеңес үкіметінің қолданған жазалау әдістері талданады. Бұл зерттеу 1928-1931 жылдардағы шаруа көтерілістері кезіндегі жазалау шараларын тереңірек ашуға және олардың Кеңес үкіметінің саясаты мен халыққа әсері туралы түсініктерді кеңейтуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер. Мақалада қолданылған әдіснамалық тәсілдер тақырыпты терең және кешенді түрде зерттеуге мүмкіндік берді. Қазіргі таңда ғылыми зерттеулерді жүргізуде қабылданған негізгі әдіснамалық ұстанымдар, атап айтқанда объективтілік, жүйелілік және салыстырмалы-тарихи талдау, авторларға әлі толық зерттелмеген аспектілерді ашуға және зерттеу шеңберіндегі олқылықтарды жоюға жол ашты.

Зерттеудің материалдық негізі ретінде Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архивінен (одан әрі-ШҚОМА) алынған құжаттар пайдаланылды. Бұл құжаттардың қатарында Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруалар көтерілістерін басуға қатысқан бірқатар тұлғалардың жазбаша естеліктері де бар. Бұл естеліктердің бір ерекшелігі ресми құжаттарға енбеген жазалау шараларына қатысты мәліметтердің берілуінде. Сондай-ақ, зерттеу барысында Өскемен, Зырян, Қатон-Қарағай аудандарының жергілікті билік органдарының баяндамалары, статистикалық деректері мен басқа да маңызды құжаттар қарастырылды. Осы құжаттар көтерілістердің барысын, олардың басып-жаншу әдістерін және жергілікті халықтың қарсылығын сипаттайтын маңызды ақпараттарды жеткізіп, зерттеушілерге осы тарихи кезеңді тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Абай облысының мемлекеттік архивінен (одан әрі-АОМА) алынған Семей округтік Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (одан әрі-БМСБ) бөлімінің басшысы С. Бактың көтеріліс барысында тікелей байланыс арқылы аудандық БК(б)П комитеттерінің басшыларына «аса құпия» түрде берілген нұсқаулары, арнайы хабарламалары, сондай-ақ басқа да құжаттар зерделеніп, зерттеуде пайдаланылды.

Сонымен қатар, мақаланың деректік базасын соңғы кездері жарық көрген архивтік құжаттар жинақтары құрайды. Жинақта ХХ-шы ғасырдың 20-жылдарының екінші жартысынан 50-жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның жұмыс топтарының мүшелері жинақтаған архивтік құжаттар жарияланған. Бұл жинақтағы құжаттар бұрын жарияланбаған Қазақстанда кеңестік билік тарапынан жүргізілген күштеп ұжымдастыру, тәркілеу, жер аудару және көшпелі қазақ халқын мәжбүрлі түрде отырықшыландыру (седентаризация) саясатын көрсететін мол дерек көзін ұсынады. Әсіресе, «1929–1931 жылдардағы бірқатар қарулы көтерілістер туралы Қазақ КСР МҚК-нің шолу есептері» зерттеудің деректік негізін құрайды [2].

Зерттеуде деректерді өңдеу және визуализациялау үшін R бағдарламасы қолданылды. Қылмыстық жазаға тартылған адамдардың әртүрлі жазаларының салыстырмалы көрсеткіштерін есептеу және көрсету үшін ggplot2 пакеті пайдаланылды. Әр аудан бойынша жазалар түрлерінің (ату жазасы, шартты түрде соттау, еңбекпен түзету лагерлеріне жіберу, жер аудару) жалпы қылмыстық жазаға тартылған адамдар санына қатысты пайыздық үлестері есептеліп, гистограмма түрінде визуализацияланды.

Талқылау. 1990 жылдары Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік архивтерінен алынған құжаттар негізінде отандық тарихшылар «шаруалар көтерілістері» тақырыбы бойынша зерттеулер жүргізіп, олардың нәтижелерін жариялай бастады. Бұл зерттеулер барысында бұрын белгісіз немесе толық зерттелмеген жаңа деректер ашылып, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен шаруалар көтерілістері тарихы терең әрі жан-жақты талданды. Әсіресе Т.Омарбеков, М.Қозыбаев, Х.Әбжанов, Ж.Абылхожин, Қ.Алдажұманов, Т.Алланиязов, А.Жанбосинова және басқа да

ғалымдардың іргелі еңбектері осы тақырыптағы ғылыми зерттеулердің тереңдеуіне және жаңа көзқарастардың қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Т.Алланиязовтың соңғы зерттеулерінде Мемлекеттік комиссия ұсынған деректік базаға шолу жүргізіліп, көтерілістердің саяси және әлеуметтік контекстіне баса назар аударылған. Бұл деректік талдаулардың қазіргі таңдағы маңызы көтерілістерге қатысқан адамдардың санын, сотталғандар, атылғандар, жер аударылғандар мен арнайы қоныс аударылғандарды жіктей отырып, сандық деректерді нақты ұсынуда жатыр [3].

Сондай-ақ, Семей округіндегі көтерілістерге қатысты алғашқы архивтік құжаттардың бірі ретінде 2003 жылы Т. Алланиязовтың мақаласында жарияланғанын атап өткен жөн [4]. Бұл құжаттар Жезқазған облыстық Ішкі істер басқармасының архивінен алынған және көтерілісті басу кезіндегі репрессивті шаралар, оның ішінде жазалау әдістері, сонымен қатар оларды жүзеге асыруда қолданылған тергеу, қудалау және жазалау механизмдерін біршама аша отырып, күштік шаралар мен әскери-чекістік операциялардың ерекшеліктерін көрсетеді.

Осыған қоса, архивтік құжаттар мен статистикалық материалдар негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекетаралық миграция тарихы Т. Алланиязовтың «История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960 жж.» еңбегінде зерттеліп, талданған [5]. Нақтырақ айтқанда, шекара аймақтарында орын алған халық қарсылықтарының жазалануы мен олардың салдары қарастырылған.

Қазіргі таңда бұл тақырыпқа қатысты зерттеулер қолға алынғанымен, олардың ауқымы мен тереңдігі әлі де жеткіліксіз. Көптеген архивтік құжаттардың қолжетімсіздігі, сондай-ақ тарихи оқиғаларды объективті бағалау мәселелері зерттеушілердің жұмысына кедергі болуда. Осыған қарамастан, жоғарыда аталған авторлар Қазақстанның шығысындағы шаруалар көтерілістерінің тарихына қатысты мәселелерді қарастыра келе, көтерілістердің себеп-салдары, сипаты, таралу ауқымы, сонымен қатар Кеңес үкіметінің аграрлық саясаты мен репрессивті шараларына қатысты маңызды мәселелерді зерттеп, өз тұжырымдарын жасады. Дегенмен, бұл тақырып төңірегінде әліде шешілмеген мәселелер жеткілікті. Солардың бірі — өңірлік деңгейде, яғни Қазақстанның шығысы мысалында халық толқуларының басылып-жаншылу процесінің толыққанды талданбауы және оны іске асыру әдістерінің әлі де жеткілікті түрде зерттелмеуі. Бұл мәселе, әсіресе, көтерілісшілерге қарсы қолданылған күштік шаралар мен әскери-чекістік операциялардың нақты механизмдерін, сондай-ақ осы шаралардың әлеуметтік және саяси салдарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Республикамыздың шығысындағы Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау, Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруалар көтерілістеріне қатысты архивтік деректер негізінде жүргізілген зерттеулер белгілі бір деңгейде деректермен қамтамасыз етілген. Десе де, әліде бұл мәселенің тереңіне толық үңілу үшін деректік қорларды анықтау қажеттілігі бар. Соңғы уақыттағы зерттеулер архивтерден алынған естеліктерге негізделіп жүргізілуде. Толстоухов көтерілісінің тарихи маңызы мен оның қоғамға тигізген әсері күшті болғаны соншалық, бұл оқиға жайлы көптеген куәгерлер өз естеліктерін қалдыруына себепші болған. Естеліктер негізінен 1960-1970 жылдары жазылған. Сол кезеңнің куәгерлері, олардың қатарында ауыл тұрғындары мен билік органдарының қызметкерлері, өз естеліктерінде осы тарихи оқиғалардың себептерін, даму барысын және оның шектен тыс қатаң басылып-жаншылуының мән-мағынасын егжей-тегжейлі сипаттаған. Бұл жазбаша естеліктер мен құжаттар зерттеушілерге Толстоухов көтерілісінің қоғамдық, саяси және психологиялық аспектілерін тереңірек түсінуге, сол кезеңнің әлеуметтік жағдайларын нақтырақ талдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Зерттеу барысында Қазақстанның шығысында ұжымдастыру жылдары орын алған халық көтерілістерінің себептері мен олардың жазалануына қатысты бірқатар маңызды нәтижелер алынды. Кеңес өкіметі орнаған соң түрлі әлеуметтік топтар мен ауыл тұрғындары арасында жаңа жүйеге деген түрлі қарсылық формалары байқалды. Қазақстанның шығысында 1929-1931 жылдар аралығында халық наразылықтары орын алып, арты қарулы қарсылыққа ұласқан болатын. Дәл осы халық қарсылықтарын басу Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма

тарапынан ұйымдастырылған жергілікті коммунистерден құрылған арнайы жасақтар мен Қызыл әскердің тұрақты бөлімдерімен жүзеге асырылды.

1930-1931 жылдары Қазақстан бойынша БМСБ ӨӨ-нің жалпы штаты мен бағынышты аппараты 684 адамды құраған, оның ішінде өкілетті өкілдік бойынша 131/8, жедел секторлар бойынша 180, ал қала, аудандық бөлімдер және аудан аппараты бойынша 365 адам болған. Жедел секторлар бойынша штаттар саны 1 кестеде көрсетілген [6, 49 б.].

1-кесте. 1930-1931 жж БМСБ ӨӨ-нің жалпы штаты мен бағынышты аппараты.

Сектор атаулары	Қызметкерлердің саны	Сектор бойынша аудандардың саны
Семипалатинский	36	22
Петропавловский	35	25
Карагандинский	21	8
Алма-Атинский	12	11
Чимкентский	23	18
Аральский	10	6
Актюбинский	12	7
Уральский	17	9
Гурьевский	13	5
Жусалы станциясы	1	Қарсақпай комбинаты

Кестедегі мәліметтерден, БМСБ-ның штаты саны жағынан — Семей (36 қызметкер) және Петропавл (35 қызметкер) округтерінде жоғары болғанын байқауға болады. Бұл аймақтардың үлкен аумақтық қамтылуы мен стратегиялық маңыздылығына байланысты, штаттар толықтай қамтамасыз етілгенін көреміз. Олардың ұйымдастырылуы мен бақылау шараларының ауқымы айтарлықтай кең болған көрсетеді. Демек, кез келген қарсылық әрекеттері мен көтерілістерді тез арада басу үшін бұл секторларда ресурстар мен күштер толық дайын болған. Бұл өз кезегінде қарсылығы бар аудандарда күш қолдану мен репрессияларды жедел әрі үйлесімді жүзеге асыруға мүмкіндік берген.

1930 жылы Қазақстанның шығысында алғашқы ірі қарулы халық қарсылығы орын алды. Аталған жылдың ақпан айында Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатына қарсы Өскемен және Зырян аудандарына қарасты ауылдарда жаппай шаруалар бас көтерген. Оның түпкі себебі, шаруалардың ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен кеңес билігінің жер мен мүлікті тәркілеу саясатының салдары еді. Оған қоса, қаңтар айында Өлкелік комитеттің жаппай ұжымдастыру аудандарынан бай-кулақтарды шалғай аймақтарға жер аудару жөнінде қабылдаған шұғыл шешімдері айтарлықтай әсерін тигізді. Осы шара аясында жергілікті билік әр ауданға коммунистер мен комсомолдардан арнайы жасақтар ұйымдастыру және жергілікті жағдайды жақсы білетін, бұрынғы тәжірибелі чекисттерді мобилизациялауды тапсырған. Сонымен қатар, округтік әкімшілікке қамау орындары ұйымдастыру міндеті қойылып, оның ішінде кемінде 500 адамды қабылдауға арналған орындар қамтамасыз етілуі тиіс болған [7, 28 б.]. Дәл осылай жергілікті билік кез-келген қарсылық түріне дайын болды десек болады. Осы саяси репрессиялар барысында, Қазақстанның шығысындағы көптеген аудандарда саяси ахуал күрт нашарлап, әлеуметтік шиеленіс күшейе түскен.

1930 жылы Өскемен және Зырян аудандарындағы Толстоухов көтерілісі Абыралы, Шұбартау және Шыңғыстау аудандарындағы халық қарсылықтарымен салыстырғанда алдын ала ұйымдасу сипаты бойынша айтарлықтай ерекшеленді. Көтеріліс тек жергілікті тұрғындардың наразылығын білдіріп қана қоймай, бүкіл өңірде кең көлемде қарсылық қозғалыстарын туғызды.

«Шаруалар көтерілістері 1930 жылдың алғашқы онкүндігінде Бұқтырманның оң жақ жағалауындағы жекелеген ауылдарда басталған» [8, 5 п.]. Бұл дерек Толстоухов көтерілісін басуға қатысқандардың бірі И. Семеняқтың естеліктерінен алынып отыр. Ал БМСБ ӨӨ-нің ресми құжаттарына сүйенсек, көтеріліс ақпан айының соңына қарай, яғни 21-22 ақпанда басталған [7, 1108 б.].

Отандық зерттеуші ғалымдар осы мәселеге қатысты зерттеулерінде ресми құжаттарды негізге ала отырып, бұл оқиғалардың 20 ақпанда басталғандығын нақтылай кеткен [2, 200 б., 23]. Әйтсе де, бұл көтеріліс алдын ала ұйымдасқан сипатта болғанымен, нақты күніне қатысты тұжырым келтіру қиын. Себебі мұндай ауқымды көтеріліс әртүрлі аймақтарда бір мезгілде емес, кезең-кезеңмен, әртүрлі жағдайлар мен себептерге байланысты өрбіді.

Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының уәкілетті қызметкері Г. Котышев өзінің естелігінде: «Әрине, мен дайындалып жатқан көтеріліс туралы хабардар болдым» - деп, мәлімдейді [9, 1 п.]. Сондай-ақ, Котышев көтеріліс басшыларын жою жоспарына қатысты біршама маңызды мәлімет беріп өткен. Онда арнайы ұйымдастырылған операцияға қатысты жергілікті әкімшіліктің көтеріліс басталмай тұрып, оның қарқынды түрде дайындалып жатқаны туралы білгенін және соған сәйкес алдын ала шаралар қабылдағанын айтады. Дәл осы тұжырым 1963 жылғы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің (МҚК) анықтама-қорытындыларымен де расталады [2, 405 б.].

Бұл ретте, БМСБ-ның жедел мәліметтерінен байқайтынымыз, жергілікті билік аталған аудандардағы күрделі саяси жағдайларды өз бақылауында ұстап, көтеріліс дайындығы туралы алдын ала хабардар болған. Көтерілістің алдын алу бойынша шаралар қабылдап үлгерген жергілікті аудандық БМСБ уәкілеттілері бұл бағытта үлкен іс тындырған. БМСБ уәкілеттілері Н.Рябинин мен Г. Котышев аталған шараларға қатысты естеліктерінде: «Семей округі бойынша БМСБ бөлімінің бастығы С.Бак бұл алдын алу шараларына аса сақтықпен кіріскендігін» атап өтеді [10, 155 б., 9, 3 п.]. Құжаттар мен естеліктерді талдау нәтижесінде байқағанымыз, Соломон Бак жедел мәліметтердің дұрыстығына көз жеткізіп барып қана, алдын алу шараларына кіріскен. Осыған орай, Өскемен аудандық БК(б)П комитеті 1 ақпанда «80 адамнан тұратын коммунистік жасақ құрып», көтерілістің алдын алу шараларына сақадай сай дайын отырған [11, 2 п.]. Осы орайда айта кететін жайт, Өскемен ауданына қарасты ауылдарды көтеріліс оты шарпығанымен, көтерілісшілер аудан орталығына жете алмаған.

Әскери құрылымдарды жасақтаумен бірге, шекаралас аймақтарды да күшейту шаралары жүргізілген. Қатон-Қарағай БК(б)П аудандық комитетінің жауапты хатшысы Погореловтың 1930 жылы 15 ақпанда «өте құпия» белгісі бар телеграммасында ауданның барлық партия ұйымдары жауынгерлік әзірлікке дайын екенін хабарлаған. Телеграмманың мазмұнынан байқағанымыз, жаңа құрылып жатқан үш әскери жасақтың құрамы (Майемер БК(б)П, Солдатово БК(б)П, Медведка БК(б)П, Алтай БК(б)П, Қатон-Қарағай БК(б)П, Каменка БК(б)П, Черновое БК(б)П мүшелерінен құралған), қару-жарағы және қолбасшылығына қатысты мәліметтер берілген. Сондай-ақ, оларға ауданның оңтүстігінен солтүстігіне қарай тосқауыл құру міндеті жүктелген. Бұл жоспарлы іс-шара Шыңғыстау, Қатонқарағай аудандарының күшімен құрылған үш мұздай қаруланған әскери жасақ қатысқан.

Дәл осы шаралар көтерілістің жоспарланған мерзімінен бұрын басталуына түрткі болған [9, 1 п.]. Көтерілістің алдын алу операцияларына қатысқан Н.Рябинин мен Г.Котышевтің естеліктеріне сүйенсек, ақпанның 16-ы мен 18-і аралығында шаруалар біртіндеп ауыл-ауылдарда бас көтере бастаған [10, 155 б.]. БМСБ-ның ресми мәліметі бойынша жедел іс-шаралардың нәтижесінде, «20 ақпан күні 117 көтерілісші арасында 92 адам ұсталғаны» хабарланады. Қалғаны жекелеген ауылдарда Толстоуховтың басшылығымен бас көтерген [12, 277 б.].

Көтерілістің жаппай сипат ала бастауы көрші аудандарға таралу қаупін туғызды. Осыған орай, жергілікті билік көтерілісшілердің көрші аудандарға өтуіне жол бермеу үшін шұғыл шаралар қабылдаған. Оған сәйкес, 23 ақпанда Өскемен ауданының Кондратьевка селосында 4 жасақ, Зубовка және Васильевка селолары бағытында екі жақты әрекет ететін 60 адамдық 2 жасақ; Бұқтырма станциясында 60 адамдық жасақ; Зырян ауданына қарасты Гусинск жағалауында 30 адамдық әскери жасақ; Большенарым түбінде 152 адамнан тұратын әскер шоғырландырылды. Сондай-ақ, Устьнарым, Хайрузовка, Бураново, Большенарым, Солоновка, Максиха, Яры, Березовка, Малокрасноярка, Қатонқарағай ауылдарының маңына 118 адамнан тұратын әскери жасақтар қорғаныс шебін құрған [4, 201 б.].

Көтерілістің жаппай сипат алуына алдын-ала ұйымдастырудың болуы айтарлықтай әсер етті. Осыған сәйкес ұйымдастырушы топтар көтерілісшілер арасында тиімді байланыс орнатып, өзара әрекеттестікті қамтамасыз еткен. Сонымен қатар, алдын ала қажетті ресурстарды ұйымдастыру, қару-жарақпен қамтамасыз ету және қарулы күрестің стратегиясын айқындау сияқты маңызды мәселелер де шешілген. Бұл шаралар көтерілісшілердің әрекетінің үйлесімділігін арттырып, көтеріліс ауқымын кеңейтуге мүмкіндік берген [9, 3 п., 13, 144 п.]. Алайда, бұл аудандарда көтерілісшілер ұзақ қарсылық көрсетіп, тұрақты күш құра алмады. Негізгі шешуші қақтығыстар ақпан айының 21-і мен 27-сі аралығында орын алған.

3 наурыздағы жедел барлау қызметінің мәліметтеріне сәйкес, көтерілісшілердің жеке шағын топтары қалып, Толстоуховтың жасағы Самар ауданына қарай өткен [14, 3 п.]. Осы уақытқа дейін көтерілісшілердің негізгі күштері Күршім және Самар аудандарында қолдау тауып, олардың қатары күшейіп, айтарлықтай қарсылық танытқан. Бірақ күштік құрылымдар тарапынан жүргізілген операциялар мен күштік әдістер көтерілісшілердің бір бөлігін ығыстырып, олардың қарсылығын бәсеңдеткен.

7 наурызға қарай көтеріліс басылып, Өскемен, Зырян, Убинск, Самар, Риддер, Катон-Қарағай аудандарында әскери жағдай алынып тасталды. Тек көтерілістің қақыны жоғары болған аудандарда әскери құрылымдар қызметтерін жалғастыра берген. Бірақ, шекараға жақын аудандарда қалған көтерілісшілермен күрес жалғасып жатты. Міне, осындай қалыптасқан қиын жағдайда көтерілісшілер жазалаушы әскерлерден қорғанып, шет елдерге қашуға мәжбүр болған [15, 39 п.].

Байқап отырсақ, қоғамдық тәртіпті орнату мен реттеу тәсілдері әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік контекстіне сәйкес өзгеріп отырған. Әрине, қазіргі заманның талаптары мен нормаларын өткен ғасырдың басындағы кезеңмен салыстыру әділ болмас әрине. Себебі әр дәуірдің өзіндік ерекшеліктері мен басқару жүйесінің ықпалы әртүрлі болады. Сол сияқты, кеңестік Қазақстанда да өткен ғасырдың 20-30 жылдары қоғамдық тәртіпті реттеу тәсілдері өзгеріп, жаңа әлеуметтік-саяси жағдайларға бейімделді. Осыған орай, көтерілісті басу әдістері де қатаң болды. Мәселен, Семей округіне қарасты Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруа көтерілістерін басу үшін билік әскери күшке жүгінген. Бейбіт келіссөздер жүргізу немесе басқа да дипломатиялық әдістер арқылы бір ымыраға келу туралы мүлдем сөз болмаған. Дәл осындай басып-жаншу саясаты Қазақстанның шығысындағы барлық халық көтерілістері кезінде байқалған. Тіпті келіссөздердің нәтижесінде көтеріліс қарқыны бәсеңдеген Абыралы көтерілісі де соңында көтерілісшілерге қатысты қатаң әрі әділетсіз сот үкімдерімен аяқталды.

БМСБ-ның Орталық Комитетке жолдаған жедел мәліметтерінде көтерілістер «контрреволюциялық элементтер» және қоғамның «үстем тап өкілдері» ұйымдастырған «антикеңестік бас көтерулер» ретінде бағаланды. Оған қоса, БМСБ-ның құжаттарында көтеріліске қатысқан шаруалар ресми түрде «бандалар» және «басбұзарлар» деп, аталады. Бұл деректер, өз кезегінде, сол дәуірдегі саяси және әлеуметтік жағдайды сипаттайды. Сол кезеңде билік құрылымдарының шаруаларға қатысты қатаң айыптаулары мен оларды қылмыскерлер ретінде көрсету фактілері, ең алдымен, қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға бағытталған саясаттың бір бөлігі ретінде түсіндірілді. Осылайша мұндай әрекеттер, әсіресе шаруалар көтерілісінің аяусыз түрде басып-жанышталуы, биліктің қолындағы саяси күшті нығайту мен кез-келген оппозицияны аяусыз басу қажеттілігінен туындаған.

Осы күнге дейін Толстоухов көтерілісі тек орыс тілді халықтардың қатысуымен ғана сипатталып, оның құрамында қазақ халқының қатысуы назардан тыс қалған еді. Алайда соңғы уақытта анықталған деректер бұл тұжырымды қайта қарауға негіз болып отыр. Көтеріліске қатысқан деп, айыпталғандарға қатысты жүргізілген тергеу істерінде көтерілісшілердің құрамында қазақтардың да болғаны белгілі болып отыр. Мәселен, тергеу істеріндегі көтерілісшілердің тізімінде Өскемен және Зырян аудандарымен қатар Самар, Күршім, Катон-қарағай аудандарының тұрғындарының аты аталып қана қоймай, оларға қатысты сот шешімдері де шыққан. Тіпті көтерілісті ұйымдастырды деп, айыпталған Күршім ауданының тұрғыны Самаев Нұрғали, БМСБ «үштігінің» шешімімен ату жазасына кесілген [16, 2016.]. Сонымен, көтеріліс тек ортақ әлеуметтік-

экономикалық мәселелер бойынша түрлі этникалық топтардың бірігуімен шектеліп қалмай, оның географиялық ауқымы да кеңейгенін көрсетіп отыр.

Наразылықтарға қазақтардың да қатысу дерегі И. Семеняқтың естеліктерінде де кездеседі. Онда көтерілістің алғашқы күндері милиция бастығы М. Рыбак Бұқтырмадан байланысқа шығып: «Негізінен бас көтеріп жатқандардың көпшілігі қазақтар» деп, олармен жұмыс жүргізу үшін бірнеше қазақ коммунистерін жіберуді сұрағаны айтылады [8, 5 п.]. Демек, 1930 жылғы көтерілістерге қазақ халқы да белсенді қатысқан. Себебі, бұл кезеңдегі әлеуметтік теңсіздік, зорлық-зомбылық пен ұжымдастыру саясатының ауыртпалықтары барлық ауыл тұрғындарына бірдей әсер еткені белгілі. Нәтижесінде, жоғарыда аталған аудандардағы әр түрлі этникалық топтардың ортақ мақсат үшін бірігуі, кеңес үкіметінің саясатына қарсы жалпы халықтық қарсылық тудырған. Осы жағдай, әр түрлі этникалық топтардың ортақ мүдде мен мақсатқа қарай бірігуін, кеңес үкіметінің саясатының тудырған әлеуметтік және экономикалық қиындықтарына қарсы тұру ретінде тарихи тұрғыдан заңды әрі табиғи құбылыс ретінде қарастыруға негіз болмақ.

Қазақстанның шығысындағы шаруалар көтерілістерінің себептері олардың ұрандарынан көрініп тұрды [17, 177 п., 13, 5 п.]:

- «Мал жинауға және ұжымдастыруға қарсымыз»;
- «Қазақ халқы тоналды және өлуге шақ қалды»;
- «Ұжымдастыруды тоқтатуды талап етеміз, шаруаның еркін еңбегі жасасын»;
- «Біз билікке қарсы емеспіз, зорлық-зомбылыққа қарсымыз»;
- «Кеңестік билік құрысын»;
- «Кезекте тұрған, нансыз қайыршы өмір құрысын».

Иә, бұл жерде шаруалар өздерінің күнделікті әлеуметтік-экономикалық мәселелерін көтеріп отырғаны айқын көрінеді. Бұл тұжырымымызды, көтерілісті басуға қатысқандардың бірі М.Ивановтың жазбаша естелігі дәлелдей түсетіндей (Қосымша А): «Шаруалар әңгіме арасында таратқан ұранды сөздері көше бойында ілінген маталарда жазылып тұрды...» [13, 149 п.]. Бұл көтерілістер, жалпы алғанда, шаруалардың әлеуметтік әділетсіздікке қарсы күресінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, себебі шаруалар өздерінің мәселелерін кеңестік билік алдында ашық түрде көтеріп, қоғамда өзгеріс жасауды мақсат етті. Ал билік шаруалардың наразылығын «антикеңестік» қозғалыс ретінде қарастыруы қисынсыз, себебі шаруалардың «кеңестік билік жойылсын» сияқты ұрандарының астарында әділеттілікке негізделген және әлеуметтік жағдайларын жақсартуды көздейтін басқару жүйесінің келуін талап ету ниеті жатқан еді. Осы тұжырымызды Толстоухов көтерілісін қолдаушы Василий Кочергиннің өз жақтастары алдында сөйлеген сөздері нақтылай түседі: «бұл билікті құлатқаннан кейін, бізде таза кеңестік билік орнайды» [18, 89 п.]. Көріп тұрғанымыздай, көтерілісшілердің ұрандары мен мәлімдемелері, сондай-ақ көтерілісшілердің саяси көзқарастары, олардың билік құрылымына қарсы емес, әділеттілік пен теңдікке негізделген жаңа жүйе орнатуды мақсат еткенін көрсетеді.

Өскемен және Зырян аудандарындағы шаруалар көтерілістері ресми құжаттарда контрреволюциялық ұйымның іс-әрекеті ретінде сипатталады. Ф. Голощекин 1930 жылы 5 наурызда Сталинге жолдаған хатында бұл ұйымның бұрыннан бері дайындық жүргізгенін және көтерілісшілердің «Орал және Сібір өлкелерімен байланыс орнатып, ұйымдық құрылымдарға ие болғанын» мәлімдейді [7, 232 б.]. Әрине, осы кезде көрші Алтай өлкесіндегі орын алған шаруалар толқуларының ықпалы болғаны сөзсіз. Оған қоса, аталған аудандарға жер аударылған бұрынғы ақ гвардияшылар мен әскери қызметте болған казактардың жақындарымен байланыстарын да жоққа шығара алмаймыз. Тіпті онымен қоса, көтеріліс басшысы Ф. Толстоухов 1909 жылы Бұқтырма өлкесіне эсерлер партиясының мүшесі ретінде жер аударылған. Сондай-ақ, басқа да көтерілісшілердің тағдыры осыған ұқсас еді, яғни олар да саяси себептермен жер аударылған немесе қудалауда жүрген тұлғалар болатын. Сол себепті, большевиктер үшін көтерілісшілердің мұндай құрамы қауіпті әрі ескі режимнің қалдықтары ретінде қабылданды. Тиісінше, оларды контрреволюциялық күштер ретінде айыптап, қатал жазалаған.

Осыған ұқсас сипат Абыралы, Шыңғыстау және Шұбартау аудандарында байқалды. Көтеріліске қатысқан шаруаларға қатысты БМСБ органдарының тергеу материалдарында көтерілістің себебі ретінде: «байлардың және қазақтың ұлтшыл интеллигенттері мен жекелеген өкілдерінің контрреволюциялық әрекетінің нәтижелері...» деп көрсетіледі [1, 207 б.]. Иә, бұл жерде де шаруа көтерілістерінің артында белгілі бір ұйымдастырушылар мен басшылар болғандығы жөнінде тұжырым жасауға болады. Бірақ, аталған аудандардағы көтерілістердің барлығы дерлік табиғи түрде, яғни ауылшаруашылық науқандары барысында туындағаны туралы деректер мол. Мысалы, Абыралы ауданындағы көтеріліс алғашқы кезеңде ұйымдастырушы топтың жоқтығымен ерекшеленді. Көтеріліс өз бастауын ет дайындау науқандары кезінде орын алған тәртіпсіздіктерден алды. Бұл кезеңде наразылық білдіргендердің арасында тек белсенділері ғана байқалып, көтеріліс әлі де ұйымдасқан сипатқа көшпеген. Кейін, көтеріліс басшылығын өз қолына алған Ы. Кемпірбаев тергеушілерге берген жауабында: көтерілістің алғашқы күні «100 адамнан асатын көпшілік ауылдық кеңеске қарай жылжыды, ауылдық кеңеске жеткенше олар 200 адамнан асып түсті» - деп, ол кезде көтерілістің нақты басшыларының болмағанын атап өтеді [16, 465 б.]. Осы жерде айта кететініміз, Ы. Кемпірбаевті көтеріліске басшылық етуге итермелеген жағдайлардың бірі — інісінің коммунистік жасақтар тарапынан өлтірілуі еді. Ол көтеріліс кезінде өзінің басшылық рөліне іштей дайын болмағанын, бірақ жағдайдың оны осылай әрекет етуге итермелегенін айтады.

Сондай-ақ, Кемпірбаев көтеріліске дейін атқарған қызметіне қатысты келесідей мәлімдеме береді: «Мен, өз ауылымда кеңес үкіметінің белсенді азаматы болдым, ауыл кеңесінің мүшесі, кедейлер одағы комитетінің төрағасы, салық комиссиясының мүшесі, сонымен қатар, қылмыспен күресетін бестіктің мүшесі болдым және жалпы алғанда, өз ауылымда кеңес үкіметінің барлық іс-шараларын жүргізуде белсене атсалыстым» [16, 461 б.]. Осы қызметтері арқылы ол кеңес үкіметінің белсенді қолдаушысы болып табылды және сол кездегі жүйені бұзуға деген жеке ниетінің болмағанын байқаймыз.

Онымен қоса, көтеріліс басшылары құрамында басқада коммунистер мен белсенділер болған, және көпшілігі әлеуметтік жағынан әлсіз топтардан шыққаны анықталған. Бұл деректі көтерілісшілермен келіссөз жүргізген Өлкелік комитет өкілі А. Масановтың мәлімдемелері де растайды [10, 172 б.]. Наразылық барысында олардың рөлі ерекше болды, өйткені олар тәртіпсіздіктердің күшеюі мен жағдайдың шиеленісуіне қарамастан, шаруаларды шектен шықпауға, жағдайды одан әрі ушықтырмауға және тәртіпті сақтауға шақырды [16, 465 б.].

Жергілікті билік, арнайы жағдайды тұрақтандыруға аттандырылған үкімет мүшелерін көтерілісті басу барысында шарасыздық танытты деп, айыптаған. Себебі, Джамалетдиновтың жасағына қосылған үкімет өкілі Масанов, көтерілісшілерді «банда емес, алаңдаған халық, олар ешқандай қауіп тудырмайды», деп халыққа қарсы оқ ауды тоқтатуды бұйырған [2, 126 б.]. Осы қадамдардың нәтижесінде үкімет мүшелері Масанов пен Көтібаровтың бастамасымен бейбіт келіссөзге қол жеткізген. Масановтың өз көзімен көріп, жағдайды әділ бағалауға ұмтылған әрекеті кейін БМСБ тарапынан қателік ретінде танылып, көтерілісшілерге қатысты «алдағы уақытта қарулы күрес әдісін қолдануды жалғастыру керектігі» туралы қорытынды жасаған [2, 152 б.]. Осылайша, көтерілістің бейбіт жолмен шешілуі үкімет мүшелері Масанов пен Көтібаровтарға ғана керек болғандай көрінді. Тиісінше, көтерілісшілер арасында билікке деген сенімсіздік артып, шаруалар наразылықтары қарулы қарсылықпен жалғасқан.

Тергеушілер шаруалар көтерілістерін Алаш Орда қозғалысымен байланыстыру арқылы олардың саяси сипатын көрсетуге тырысты ма, әлде бұл тергеудің бір әдісі болды ма, ол әлі де айқын емес. Алайда тергеушілер көтерілісшілерден алған сұрақ-жауап барысында олардың Алаш Орда қозғалысына қатысы туралы сұрақтарды жиі қойған. Бұл жағдай, бір жағынан, көтерілістің әлеуметтік-экономикалық себептерін көлегейлеуге бағытталған болуы да мүмкін, екінші жағынан, тергеу процесінің саяси контекстте жүргізілгенін көрсетеді. Мысалы, БМСБ-ның тергеу қорытындыларында Абыралы, Шыңғыстау аудандарындағы шаруа көтерілістерінде ұқсас оқиғалар желісі байқалады. Екі ауданда да көтерілісті ұйымдастыруға арнайы келген тұлғалардың

болғанын атап көрсетеді. Әрине, осындай қалыптасқан жағдайда кеңестерге өкпелі тұлғалардың назарға ілігетіндігі сөзсіз. Осыған орай, шаруашылықтары тәркіленіп, жер аударылған Абыралы ауданынан Мұсабеков Есімбек пен Шыңғыстау ауданынан Молдабаев Манапты айыптаған. Дәл осы кезде тарихи мекендеріне ат басын бұрған олар негізгі күдіктілердің біріне айналады [2, 359 б.].

Х. Әбжановтың тұжырымына сәйкес, «20-жылдардың соңында Алаш қозғалысының халықты большевиктік саясат пен билікке қарсы көтеруге деген әлеуеті әлсіреп, тіпті қалмаған» [19]. Яғни, азамат соғысы жылдарынан кейінгі кезеңде Алаш қозғалысының негізгі көшбасшылары мен жақтаушыларының көпшілігі репрессияларға ұшырап, қозғалыстың ықпалы да біртіндеп төмендеген.

Сонымен бірге, осы кезеңдегі билік органдарының көтерілісті басуға қатысты нұсқаулары мен бұйрықтары қатаң тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталды. Нәтижесінде оларды орындау барысында кейбір өкілетті тұлғалардың асыра сілтеу әрекеттеріне жол берілген. Әсіресе, жазалаушы жасақтар көтерілістерді басу барысында қатаң жазалау шараларын қолданудан еш тартынбағанын байқауға болады. Мысалы, 25 ақпанда Зубовка ауылындағы қанды қақтығыстардан кейін, жасақтардың басшылары Тарасенко мен Рыбактың (аудандық милиция бастығы) басшылығымен Мякотиха ауылында коммунистік жасақтар көтерілісшілерді жаншып, тұтқынға алынғандарды қатаң түрде жазалау шараларына кіріскен. Бұл қанды оқиғаларды көтерілісті басуға қатысқан жасақтардың бірінде болған И. Семяняк естеліктерінде келесідей сипаттайды: «27 ақпанда біз таң атысымен Мякотихаға қарай жылжыдық. ...Шынында да Мякотиха ауылында М. Рыбак қатыгездік танытып жатыр екен (С. Бак осы жағдайға қатысты М. Рыбактың байланысқа шығуын сұраған болатын). Азамат Семиненко М. Рыбакты тауып алып: - Сен Бакпен сөйлестің бе? Ол сені тез арада байланысқа шықсын, деп жатыр. Рыбак: - Ал мен онымен немінеге сөйлесуім керек, білесіңғой оны бәрін өз қолында ұстағысы келеді. Ол БМСБ бастығы ретінде оған бағынуың керек. Менің дәл қазір телефонмен сөйлесуге уақытым жоқ, мен негізгі қылмыскерлерді анықтап, олардың жазасын беруім қажет, деп жауап берді. Шынында да, ол өзі шешім қабылдап, Мякотиха ауылында тыйым салынған әдістерді қодану арқылы тергеу жүргізіп, бірнеше адамды атып тастаған» [8, 20 п.]. Бұл сұмдық жағдайдан кейін Семей округі бойынша МСБ бөлімінің бастығы С. Бак Мякотиха ауылында М. Рыбактың орнына И. Семиненконы қалдырып, Семейге шақыртып алған. Келесі бір көтерілісті басуға қатысқандардың бірі М. Ивановтың естеліктерінде М.Рыбактың заңсыз әрекеттеріне қатысты келесі мәлімет келтіріледі: «Жекелеген бандиттерді ұстау барысында бұрыннан танитын қылмыскерлерді тергеп-тексермей жатып көздерін жойды» [13, 143 п.]. Расында да, ол Мякотиха ауылында тыйым салынған заттарды қолдана отырып, тергеулер жүргізген. Өз бетінше үкім шығара отырып, бірнеше адамды атып өлтірді және осы оқиғалар туралы ешқандай із қалдырмаған [8, 20 п., 13, 4 п.]. Бұл қатыгездіктерді М. Рыбак басқарған жасақ құрмында болған Ивановта өз естеліктерінде растайды. Бір қызығы, Рыбактың осы қатыгездігі аса жоғары бағаландыма белгісіз, бірақ ол Абыралы, Шыңғыстау аудандарындағы шаруалар көтерілістерін басуға да атсалысқан [2, 132 б.]. Сондай-ақ, осы М. Рыбак сынды жазалаушы жасақ бастықтары Рябинин, Котышев, Зайнутдинов, Низюлько, Забелевтер де 1931 жылы екінші мәрте халық қарсылықтарын басуға аттандырылған. 1931 жылы БМСБ уәкілеттілері төменде аталған аудандар бойынша бекітілген:

Қақаралы МСБ: Казанский

Қайнар МСБ: Бекпасов, Чупин

Абыралы МСБ: Чекмарев

Қарауыл МСБ: Филимонов

Шыңғыстау МСБ: Рыбак, Москвин

Шұбартау МСБ: Байбосынов, Шубин

Көкпекті МСБ: Рябинин, Забелев

Аягөз МСБ: Котышев, Низюлько

Семиярка МСБ: Рачинский

Қызык-Кесік МСБ: Рябинин, Зайнутдинов

Қызылтан МСБ: Мұхамеджанов
Бесқарағай МСБ Зайтов
Жарма МСБ Денисов [4, 140-141 бб.].

Келесі қанды қақтығыстардың бірі Зубовка ауылында болды. Г. Котышевтың естеліктерінде атап өтілгендей, Зубовка түбінде көтерілісшілердің саны шамамен 1500 адамды құраған. Ұзаққа созылған қарсылықтан кейін 300-ге жуық көтерілісшілер өз еркімен берілген. Қолға түскендерге қатысты Г. Котышев былай дейді: «Өз еркімен берілген көтерілісшілермен жұмыс істеу қажет болды. Көтеріліске күшпен тартылғандарды бөліп, ең белсенділерін анықтау керек еді. Қалыптасқан жағдайда шамам келмей мен бұл жұмысты атқара алмадым. Нақты қай күні екені есімде жоқ, бірақ Зубовкаға БМСБ-ның аудан бойынша уәкілетті Утин келгеннен кейін, ол осы барлық қанды жұмыстармен айналысты» [9, 9 п.]. Байқағанымыздай, аудандық БМСБ-сы мен милиция басшылары осы қанды оқиғаларды өз қолдарымен атқарған. Олар тіпті бұл заңсыз әрекеттері үшін жауакершіліктің болатыны жөнінде мүлдем ойыларына да кіріп шықпаған. Мәселен, аудандық прокурор Нағызбаевқа «Сіз заңсыз әрекет жасағаныңызды білдіңіз бе?» деген сұраққа былай деп жауап берген: «Мен мұны қалыпты жағдай деп санадым, себебі көтеріліс кезінде... тұтқындарды сотсыз және тергеусіз ату жағдайы болды. Мен 1931 жылдың сәуір айында 16 адам атылған осындай бес оқиғаны білемін» [20, 166 б.]. Дәл осындай қатаң шаралар шаруалар арасындағы толқуларды тез арада басудың бірден-бір әдісі ретінде қарастырылды. Бұл сұмдықтардан үкімет басшылығы хабардар болды ма белгісіз, бірақ Голощекиннің 5 наурызда Сталинге жолдаған құпия хатында: «өлімдер тек қана қақтығыстар кезінде болды» деп, хабарлайды [7, 233 б.].

Абыралы ауданындағы шаруалар көтерілісін басу барысында да түрлі репрессиялық әдістерді қолданды. Шет ауданының БМСБ бөлімінің бастығы Сычев, «1931 жылы 20 наурызда Абыралы ауданына қарасты ауылдардың бірінде Чупиннің жасағы көтерілісшілерге қосылмай қалып қойған тұрғындарды (70 шақты адам) тізіп қойып, пулеметпен атып тастағанын» мәлімдейді. Дәл осындай жағдай Шұбартау ауданында да орын алған. Бұл жолы қатыгездік танытқан жасақ бастығы Иерусалимов еді. Оның жасағы 27 жазықсыз адамды атып өлтірген. Бұл оқиғаны ол БМСБ-на берген хабарламасында бандамен күрес ретінде көрсетіп, осы ісі үшін Қарқаралы аудандық атқару комитетінен марапатта алған [20, 167 б.].

Сондай-ақ, Шыңғыстау ауданында тұрмыстық талабын білдіру үшін келе жатқан 150-200 шамалы қарусыз адамға жазалаушы әскер арнайы пулемет орнатқан машинамен келіп қынадай қырады. Көтеріліс ұйымдастырушылары деп есептелген Қасымбек Солтабаевтан өзге Санияқас, Қыдыш, Қарабала, Ташмұхамбет, Алатай деген 5 адам ұсталып, сол жерде атылып, НКВД-ның ауласындағы құдыққа тасталады. Қарауыл өзенінің жыра-жылғасы сотсыз, тергеусіз, үкімсіз атылған адамдардың өлігіне толып кетеді [21, 117 б.].

Көтерілісті басуға аттандырылған жасақтар тек белсенді қарсылық көрсетілген жағдайда ғана қарулы күш қолдануға рұқсаты болған, бірақ байқағанымыздай бұл талап мүлдем ескерілмеген [11, 546 б.]. Себебі бұл шаралар әлеуметтік қарсылықты жоюға және халықты үрейлендіру арқылы тәртіпті қалпына келтіруге бағытталды десек болады. Көтерілісті басу мақсатында қолданылған жазалау әдістері тек аймақтағы қарсылықты жоюға ғана емес, сонымен қатар жалпы халықтың наразылығын алдын алу үшін де жүзеге асырылды.

Мұндай қатыгездіктер көтерілісшілер арасында үлкен дүрбелең тудырып, олардың қатарында үрей мен бейберекетсіздікке алып келді. Аудан орталығында бекінген көтерілісшілердің бір бөлігі оқиға болған ауылдарға аттанып, жазалаушы күштерге қарсы әрекет етуге дайын болды [16, 476 б.]. Алайда, бұл әрекет көтерілісшілердің ұйымшылдығын әлсіретіп, олардың қатарын сиретті. Осылайша, Кеңес үкіметі көтерілісшілердің қарсылығын тоқтату үшін түрлі тәсілдер қолданғанын байқауға болады. Олар тек әскери күшпен ғана шектелмей, әлеуметтік және психологиялық қысым арқылы да күресті. Мұның нәтижесінде көтерілісшілердің ұйымшылдығы бұзылып, олардың қарсыласу қабілеті әлсіреген болатын.

Қазіргі таңда Қазақстанның шығысындағы көтерілістерге қатысқандардың нақты саны туралы бірыңғай пікір жоқ. Зерттеушілердің ресми деректерге сүйене отырып, көтеріліске қатысу-

шылардың санына қатысты берген сандық мәліметері әрқелкі. Сондай-ақ қақтығыстар кезінде қаза тапқандар мен, тергеу шаралары барысында өлтірілгендерге қатысты нақты мәліметтер жоқ. Зерттеушілердің әртүрлі әдіс-тәсілдермен анықтаған мәліметтеріне, сондай-ақ дереккөздердегі ақпараттың толық болмауына байланысты көрсеткіштер әрқилы. Сондықтан көтерілісшілердің нақты саны мен жазалау шараларының қорытындылары туралы айту қиын, өйткені қазір қолда бар ресми құжаттардың өзінде де сандық мәліметтер арасында айырмашылықтар кездеседі [11, 2 п., 22, 162 п., 15, 12 п.]. Мұндай әртүрлі дереккөздер мен зерттеулердегі түрлі санақ нәтижелері көтеріліс барысында болған оқиғалардың ауқымын, сондай-ақ құжаттаманың толықтығы мен дәлдігіне қатысты сұрақтарды туындатады.

Зерттеуші ғалым Т. Омарбеков Өскемен және Зырян аудандарындағы қақтығыстар кезінде жазалаушы жасақтарға қарағанда көтерілісшілердің қатары әлдеқайда сирей түскенін атап өтеді [4, 205 б.]. Бұл тұжырым көтеріліс барысында қаза тапқандарға қатысты ресми деректердегі мәліметтермен расталады. Көтерілісшілер ашық қарсылық танытқанымен, аса қатыгездікке бара қоймаған.

1930 жылдың 3 наурызындағы мәліметтер бойынша Өскемен және Зырян аудандарында көтеріліс басылып, 560 көтерілісші тұтқынға алынған, ал өлтірілгендердің саны 160-тан асып түскен [22, 162 п.]. Дәл осындай ақпаратты екі күннен кейін, яғни 5 наурызда Ф.Голощекин И.Сталинге жолдаған құпия хатында: «...біздің жағымыздан 7 адам, олардың жағынан — 160 адам» деп, мәлімет берген [7, 233 б.]. Бір қызығы 7 наурызда, Семей өңірлік партия комитетінің жауапты хатшысы В. Фомин мен Семей округі бойынша Мемлекеттік саяси басқарма (МСБ) бөлімінің бастығы С. Бак арасындағы тікелей байланыс арқылы жаңартылған мәліметтерде тұтқынға алынғандардың саны 700-ге жетіп, өлтірілгендердің саны шамамен 300 адамға дейін өскені айтылады [15, 12 п.]. Билік көтеріліске қатысқан шаруаларға қатысты қолданылған шаралардың қатаңдығы мен толық көлемін жасыруға тырысты ма белгісіз, бірақ алдыңғы мәліметтермен салыстырғанда өлтірілгендердің саны екі есе артып, тұтқынға алынғандардың саны айтарлықтай өскені байқалады. Бұл өзгерістердің бірнеше себептері болуы мүмкін:

- Біріншіден, үкімет тарапынан көтерілісшілердің қарсылығын басуға бағытталған репрессиялық шаралардың күшейтілуі ықтимал. Көтерілісшілердің қарсылығын басу үшін қолданылған күштердің артуы мен жаңа тұтқындардың алынуы жағдайды осылайша өзгертті.

- Екіншіден, деректерді тіркеу және есепке алу әдістерінің әртүрлілігі де мәліметтердегі өзгерістерге әсер етуі мүмкін.

- Үшіншіден, көтеріліс барысындағы қатаң шаралар мен репрессиялардың ауқымын төмендету мақсатында ақпаратты жасыру немесе бұрмалау әрекеті де орын алған болуы ықтимал.

Келесі бір дерек осы мәселенің мәнін аша түсетіндей, мәселен, 1930 жылы 18 мамырда БМСБ ӨӨ-і «...БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті, Қазақ Орталық Атқару Комитеті, Қазақ халық комиссариаты бізбен ешбір келісімсіз БМСБ қылмыстық-барлау бөлімдері өзара ақпараттар алысу тәртібіне сәйкес жіберген материалдарын пайдаланғанын» мәлімдеген. Онда, «Семей округінің Өскемен ауданындағы кулақтық бандиттік бас көтерулерге қатысты фактілер дөрекі бұрмаланғанын» алға тартып, жедел барлау мәліметтерін қайта қайтаруды сұраған [4, 208-209 бб.]. Бір білетіміз, бұл кезеңде ақпараттың жеделдігі мен нақтылығы маңызды рөл атқарғанымен, ортақ есептеу жүйелерінің болмауы салдарынан мәліметтер бірнеше рет қайта қарастырылып, жаңартылып отырған. Осыған қарамастан, жоғарыда Голощекиннің Орталық Атқару Комитетіне берген мәліметтері еш өзгеріссіз қалған. Қалай болғанда да көтеріліске қатысқандарды көтеріліс орындарында аяусыз жазалау шаралары жүргізілгендігі анық байқалады.

Көтерілісшілердің көпшілігі көтеріліс орындарында немесе кейіннен тұтқындалып, өлім жазасына кесілді. Сонымен қатар, көтерілісшілердің ісін жазалау органдарына тапсыру қажеттілігі де көтерілді. Мәселен, 1930 жылы 3 наурызда МСБ барлау бөлімінің бастығы Кречко, тұтқынға түскендердің ісін қарау процесін жеделдету мақсатында, С. Бактан Өскеменде дереу Өскери Трибунал құру жөнінде Өлкелік басшылыққа ұсыныс жасауды сұраған [15, 17 п.]. Кейін бұл ұсыныс Өлкелік комитет тарапынан орынсыз деп, танылды. Бұл шешімнің себебін келесідей

түсіндірген: «Сіздер өзімізге белгілі жою операциясын (контрреволюциялық ұйымды жою операциясын, автор) ізін суытпай уақытылы жүргізбедіңіздер, Өлкелік комитет оқиға орнында үкім шығару құқығын беруді орынды деп, санамайды» [22, 162 п.].

А. Жанбосинова тергеушілердің жұмысына қатысты өз тұжырымында, әсіресе кейбір аудандарда қолданылған «инновациялық» тергеу әдістеріне назар аударады. Тергеушілердің бұл әдістерінің ерекшелігі — барлық тұтқындалған адамдарды бірден көтерілісшілер немесе басқа да контрреволюциялық ұйымдардың мүшелері етіп көрсетуге тырысқандығында. Мұндай тәсілдер тергеу процесін әділетсіз және қисынсыз жүргенін көрсетіп тұр. Өйткені, ешқандай нақты дәлелдер мен айғақтар болмаған жағдайда, бір ауылды немесе бір әлеуметтік топты «контрреволюциялық элемент» деп айыптап, барлығын бірдей күдіктілердің тізіміне қосу арқылы тергеуі күмән келтіреді [23].

Сөйте тұра, тергеушілерге кедейлер мен орта шаруалар арасынан көтерілісте аса көп белсенділік танытпағандарды босату туралы бұйрықтар да түскен. Осыған орай, тек байлар, молдалар, ұлтшылдар деп танылғандар әлеуметтік жағдайларына қарамастан жазаланды, яғни олар сотталып, көпшілігі ату жазасына кесілді. Бұл қадам таптық күресті одан әрі күшейтіп, бай мен кедейлерді бір-біріне қарсы қойды. Осылайша, олардың істері қысқа мерзімде қаралуы туралы арнайы бұйрық шығарылды [4, 140-142 бб.].

Тергеу істері негізінде жасалған қорытындыларға сәйкес, 1930-1931 жылдары қарулы көтеріліске қатысқандарға қолданылған жаза түрлері 2 кестеде көрсетілген мәліметтерде көрініс табады [2; 405, 382, 359, 451, 388, 470 бб.].

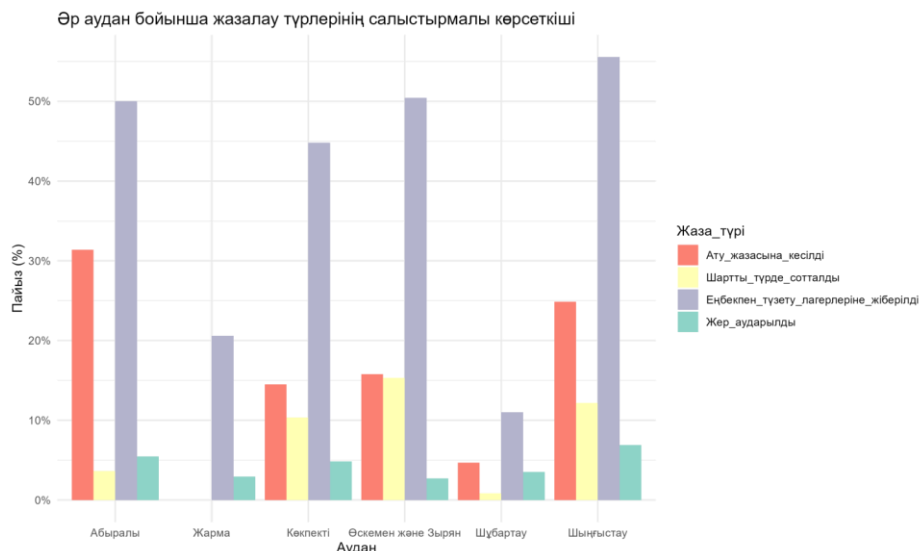
2-кесте. 1930-1931 жж. Қазақстанның шығысындағы көтеріліске қатысқандарға қатысты қабылданған жаза түрлері.

Аудан атаулары	Қылмыстық жазаға тартылғандар	Ату жазасына кесілді	Шартты түрде сотталды	Еңбекпен түзету лагерлеріне жіберілді		3-10 жылға дейін мерзімге жер аударылды	
				3-10 жылға дейін	3-5 жылға дейін	Қазақстанның ішкі аудандарына	Батыс Сібірге
Өскемен және Зырян	222	35	34	112	-	-	6
Абыралы	274	86	10	137	-	10	5
Шыңғыстау	189	47	23	105	-	13	-
Шұбартау	600 олардың 474 босатылған	28	5	66	-	21 олардың 4 арнайы қоныс орындарына жіберілді	-
Көкпекті	145	21	15	23	42	7	-
Жарма	34	-	-	7	-	1	-

Кестеде көтеріліс болған аудандар бойынша қылмыстық жаза түрлерінің қолданылуы көрсетілген. Негізгі жаза түрлері — ату жазасы, шартты түрде соттау, еңбекпен түзету лагерлеріне жіберу және жер аудару. Сондай-ақ, бұл кестеде әр аудан бойынша әртүрлі жаза түрлерінің қолданылуы мен олардың жиілігі ұсынылып отыр. Байқағанымыздай, Өскемен, Зырян, Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау және Көкпекті аудандарында көтеріліске қатысқандарға жазалардың қатаң түрлері жиі қолданылған. Бұл аудандардағы көтерілістердің қарқындылығы мен таралу ауқымы көтерілісшілерге тағылған айыптар мен шыққан үкімдерінің қатандығына әсер етті десек болады. Себебі, бұл аудандардағы халық толқулары Кеңестік жүйе үшін үлкен қауіп туғызды. Атап айтқанда, бұл аудандарда көтерілісшілер Кеңес билігін уақытша болса да жойып, жергілікті деңгейде аудан орталықтарын басып алу жағдайлары орын алған болатын.

Көтеріліске қатысқандарға шыққан үкімдердің әр аудан бойынша пайыздық үлесі төмендегі 1 диаграммадан көреміз.

1-диаграмма. Қылмыстық жаза түрлерінің аудандар бойынша көрсеткіші.

Халық қарсылықтары мұнымен тоқтамады. Әсіресе көрші елдерге қашқан халықтың қарасы көп болды. Қазақстанның шығыс бөлігіндегі халықтардың Қытайға көшу үрдісі осы кезеңде айтарлықтай өскен. Осылайша шекараға жақын аудандардан халықтың қарқынды түрде кетуі, билік үшін күрделі мәселеге айналды. Бұл жағдай мемлекет тарапынан біршама алаңдаушылық туғызып, осы заңсыз миграцияны тоқтату бойынша түрлі шаралардың қабылдануына әкелді. Оның ішінде:

- Шекаралық аймақтарда бақылауды күшейту – шекаралас аймақтарда заңсыз көші-қонды алдын алу үшін қатаң бақылау мен қадағалау шараларын жүзеге асырды. Бұл шара шекаралық қауіпсіздікті нығайту және заңсыз миграцияның жолын кесу үшін қабылданды.

- Көшіп кеткен шаруашылықтарды қайта қайтару – елден көшіп кеткен шаруаларды және олардың шаруашылықтарын қайта оралуға шақыру, және оларған жағдайда амнистия жариялау ұсынылды.

- Көшуге әрекеттенгендерді тоқтату – көші-қон процесін заңсыз әрекет ретінде қарастырып, бұл процесс кезінде анықталған азаматтарды тоқтату және оларды ел ішінде қалдыру мақсатында қабылданған шаралар.

- Қауіпті деп танылған тұлғаларды ұстау және жою мақсатында шетелдермен байланыс орнату – шетелге көшуге әрекеттенген немесе қоғамға қауіп төндіретін тұлғаларды ұстау және оларды жою үшін халықаралық деңгейде байланыстар орнатып, арнайы операциялар жүргізу қолға алынды.

Әлеуметтік тұрғыдан осындай көшудің басты себептері мен механизмдерін зерттегенде, оның артында көптеген факторлардың, әсіресе әлеуметтік және саяси ықпалды тұлғалардың рөлі ерекше болғанын атап өткен жөн. Олар көрші елдерге көшу алдында алдын ала дайындық жүргізіп, мұқият жоспарланған сақтық шараларын қабылдаған [10, 79-82 б.]. Шекара дәліздерінің қауіптілігі оларды қарулануға итермелеген болатын. Шекараны кесіп өтпек болғандар мен шекара жасақтары арасында жиі қарулы қақтығыстарға болып тұрған [2, 218 б.]. Сол себепті де бұл трансшекаралық қозғалыстар билік тарапынан қауіпті деп саналып, қатаң бақылауға алынды.

Ал көші-қонды ұйымдастырған тұлғалардың әлеуметтік беделі халық арасында үлкен ықпалға ие болып, көшу процесін едәуір жылдамдатты. Сондай-ақ, туыстық байланыстар да өз кезегінде көші-қон процесін жеңілдетті. Олар екі мемлекет арасындағы шекаралық аймақтарда

еркін жүріп, өз туыстары мен ауылдастарына шекараны кесіп өту жолдары туралы ақпарат жеткізіп, сол арқылы көшудің жүзеге асуына ықпал етті.

Осы тарихи кезеңде Серікбол Қабдылқақұлының әкесі кудалаудан қашып жүрген Ике Әділұлымен бірге Қытайға өтуге мәжбүр болған тұлғалардың бірі. Бұл туралы Серікбол Қабдылқақұлы былай дейді: «Менің әкем Қытайда бір танысы миңгізген қызыл буырыл атпен (ондай ешкімде болмапты, есік пен төрдей деп сипалады) екі ортада барып, келіп жүрген. Туыстарын да арғы бетке өткізуге тырысқан» [24]. Осылайша, бұл адамдар көбінесе жергілікті әлеуметтік желілер арқылы хабар таратып, көшуге ниеттенгендердің әрекеттерін үйлестіріп отырған.

Әскери күштер шекара маңында бақылау орнатты және адамдардың елден өтуін заңсыз деп танып, кез келген қашқындарды тұтқындады. Сонымен қатар, арнайы операциялар жүргізіліп, шекараның екі жағындағы кеңістікте қашқындарды іздестіру жұмыстары күшейтілді. Қашып бара жатқан адамдардың легін тоқтату үшін тіпті оларға қарсы ату бұйрығы да берілген. Соның садарынан шекара асып өтпек болғандар күштік құрылымдар тарапынан аяусыз жазаланды. Осылайша, шекара асып өтпек болғандар үлкен қауіп-қатерге бас тікті. Ұжымдастыру жылдары Ресейдің Кемерово облысына көшіп кеткен әкесі жайлы Сарқыт Біләлқызы: «–Түнде қаштық, сай-сайға тығылдым, артымнан оқ атты» деп, әкем айтып отыратын. Ол кезде жасы 13-те екен [25]. Олардың көбі шекара патрульдерінің қолынан қаза тапты, себебі шекараны кесіп өтпек болған адамдарды пулеметтермен қарсы алды [26, 169 б.]. «Шекара қызметкерлерінің шекараны кесіп өтуге тырысқандарға қарсы қолданған қатаң шаралары босқындар ағынын азайту бойынша нақты нәтижелер берген жоқ. Жыл бойы Іле аймағымен шекарада жүргізілген күрес шаралары өте аяусыз болды, нәтижесінде Қытай аумағына заңсыз өтуге тырысқан 1000-нан астам адам өлтірілді. Сонымен қатар, өлтірілгендердің арасында ер адамдармен қатар, әйелдер мен балалар да болды» [5, 163 б.].

Бұл көші-қонның себептері тек әлеуметтік және экономикалық қиыншылықтармен шектелмей, көтерілістен кейін көтеріліске қатысы бар деп, танылғандарға қатысты саяси және әлеуметтік қысымдармен де байланысты болды. Аудан хатшылары көтерілістен кейінгі аудандардың саяси жағдайын келесідей баяндап жатты: «Өздері шаруалар белсенді түрде билікке күн сайын кулактарды, бандиттерді, көтеріліс қатысушыларын және олардың сыбайластарын ұстап тапсырып жатыр, тіпті кейде оларды сол жерде жойып та жіберетін жағдайлар кездеседі» [15, 30 п.]. Көтеріліс кезінде тәртіпсіздіктерге қатысқан шаруаларды анықтау үшін кедей және орта шаруалар тартылған. БМСБ-ы олардың құнды мәліметтері үшін сыйақы тағайындаған [4, 140 б.]. Әрине, бұл кезеңде кез-келген қарсылық теріс бағаланғаны рас. Әсіресе, көтеріліске қатысы барлардың тағдыры ауыр болды. Сонымен қатар, көтерілісшілердің туыстары мен ауылдастарына да ауыр қысым көрсетілді. Сол себепті олар осы қалыптасқан жағдайда туыстары мен ауылдастарын көшіріп әкетуге тырысқан еді.

Осылайша, осы тұлғалардың ұйымдастыру қабілеті мен көшуді ұйымдастырудағы рөлі оларды «контрреволюциялық элементтер» немесе «бандалар» деп айыптаудағы негізгі факторлардың бірі болды. Жергілікті билік көшіп кетуге әрекеттенгендерді жазалау үшін арнайы іздестіру шараларын ұйымдастырып, барлық күштік құрылымдарды олардың жасырынған орындарын анықтауға бағыттады. Әсіресе көтеріліске қатысы бар тұлғалар қиын жағдайда болды. Оларды бірден көздерін жою туралы бұйрықта түскен [15, 41 п.]. Көтерілісшілерді табу және оларды қатаң жазалау, биліктің саяси тұрақтылық пен қоғамдық тәртіпті сақтау мақсатындағы әрекеті ретінде түсіндірілді.

Қазақстанның шығысында 1931 жылдың орта шенінде қарулы көтерілістер басылғанымен, халықтың қарсылықтары тоқтамады. Енді оларды аман қалудың соңғы амалы ретінде шет елге қашу ниеті біріктірді. Қарсылықтың мұндай түрі шаруалар толқуларының 1932 жылға дейін созылуына себеп болды. Осыған орай, 1931-1932 жылдардың қысына қарай аштықтан қашқан халық елден жыраққа кетіп жатты. Халықтың бұл жаппай көшуі немесе қашу себептерінің негізгі факторларының бірі ретінде партия қызметкерлерінің құпия хаттамаларында азық-түлік тапшылығынан деп, түсіндіріледі. Шынымен де, аштықтан ашынған халық колхоздарды тонап, қиратып

ішінара тәртіпсіздіктерге бой алдырған [27, 243 б.]. Жергілікті билік тәртіпсіздіктердің негізгі себептерін анықтаудың орнына, барлық кінәні бұрынғы ауқатты шаруаларға жаппай жауып, оларды жауапкершілікке тартуды жөн көрген.

1931 жылы БМСБ-ы жедел барлау мәліметтерінде көшуге әрекеттенген халық көшін бандалардың қарулы бас көтерулері деп, көрсеткен. Мысалы, Қытайға көшуге әрекеттенген Көкпекті ауданына қарасты бірнеше ауыл әскери күшпен тоқтатылған. Осы оқиғалар 1931 жылдың тамыз айында басталып, жыл соңына дейін жалғасқан. Ресми құжаттарға сүйенсек, бұл қозғалысқа №3,4,5,8,9,10 және 11 ауылдың тұрғындары қатысқан. Бұл оқиға келесідей өрістеген: 1931 жылдың 20 тамызында Қытайдан арнайы келген Мұхаметжанов Ахметжан 400-ге жуық адамнан тұратын көшті бастап бара жатып, Тарбағатай мен Көкпекті аудандарының коммунистік жасақтарымен қақтығысқа түскен. Нәтижесінде, 300-ге жуық адам тұтынға алынып, 15-і сол жерде қаза табады. Көш арасында Көкпекті көтерілісіне қатысып кейін Қытайға қашып жасырынған тұлғалар болған. Болжамдар бойынша олар туыстары мен ауылдастарына шекара кесіп өтуге көмекке келген. Дәл осы тұлғаларды ұстау бойынша операция 27 тамызда №3,4 ауылда өткен. Қызыл-кесік маңында БМСБ аудандық бөлімшесінің өкілі Ключиннің жасағы бас көтерген халықтың қолына тұтынға түсіп, Ключиннің өзі мен оның екі сарбазы наразы халықтың қолынан өлген. Ашынған халықтың саны Сарыбұлақ маңында 300 адамға жуықтаған. Арасында ауылдық кеңестер мен колхоздардың төрағалары мен ауданның басқа да жауапты қызметкерлері болған. Сондай-ақ, Көкпекті ауданының №3,4 ауылының 100-ге жуық шаруашылығы көшу барысында БМСБ-ның шекара әскері және коммунистік жасақтарының біріккен күшімен қыркүйек айының 2-сі мен 3-і аралығында үш рет қанды қақтығысқа түскен. Ақырында, жолы кесілген көш деген мақсатына жете алмай, орта жолда талқандалған. Соның салдарынан 59 адам өліп, 400-ге жуық шаруа тұтқынға алынған [2, 303 б.].

Бұл жерде тағы бір маңызды айта кететін мәселе – Шыңғыстау және Көкпекті аудандарына қатысты ресми құжаттарда шаруалар көтерілістері екі кезеңде болғандығы көрсетілген [11, 533, 638 бб.]. Яғни, көктем айларында болған шаруалар көтерілісін күзде болған жаппай көші-қон әрекеттерімен бір құбылыс ретінде қарастырған. Аталған аудандарда көші-қон қозғалысы шаруалардың аштықтан және өмір сүру жағдайларының нашарлауынан туындаған табиғи құбылыс ретінде байқалса да, оны көбіне халық бас көтерулері ретінде бағалап, сәйкесінше бұл қозғалысты тоқтату бойынша шаралар қолданылған [4, 152 б.]. Осыған орай, көші-қонды ұйымдастыруға қатысқан және оны қолдаған тұлғаларға қатысты күрес аяусыз жүргізілді деп, тұжырымдауға болады. Тіпті жазықсыз айыпталып, әділетсіздікпен қудаланып, жендеттердің қолынан қаза тапқандардың саны көп болды.

Бұл мәселеге тереңірек үңілетін болсақ, шаруалардың көші-қон қозғалысында көтеріліске тән белгілері мен сипаты болмағанын көруге болады. Дегенмен, көтеріліс әдетте белгілі бір әлеуметтік-саяси талаптар мен мақсаттарды алға тартады, сондай-ақ қарсылықтың ұйымдасқан түрлері мен қарсы әрекеттерді қамтиды. Мұндай жағдайларда халықтың белгілі бір топтары саяси немесе экономикалық реформаларға қарсы шығып, белгілі бір мақсатқа жетуге ұмтылады. Алайда, шаруалардың көші-қонындағы қозғалыстың негізгі мақсаты аштықтан, қудалаудан және өмір сүру жағдайларының нашарлауынан құтылу болды. Оған қоса, олар арнайы ешқандай қарулы қақтығысқа түспеді, керісінше шекара аймақтарында опат болды.

Әсіресе, 49-шы шекаралық аймақта заңсыз өтуге әрекеттенгендерге қатысты күрес аса қатыгездікпен жүргізілді [2, 235 б.]. Ресми деректер бойынша, 1930 жылы шекараны заңсыз кесіп өтпек болғандардың 734-і қаза тапқан болса, олардың 568-і 49-шы шекара аймағын кесіп өту барысында жан тапсырған. Сондай-ақ, келесі қанды қырғандардың бірі 1931 жылы 20 қыркүйекте Күршім тау жотасының тау етектерінде орын алды. Мал-мүлкімен көшіп кетпек болған шаруаларды коммунистік жасақ атқылап, 85 адамды өлтірген [2, 306 б.].

Мұнымен жергілікті күштік құрылымдар тоқтамады, қанды қырғыннан кейін де ұсталғандарды аяусыз жазалауды жалғастырған. Сол кезеңде Қытайға қашпақ болып, шекараға жетпей қолға түскендердің қатарында болған әкесінің тағдыры туралы Сәменұлы Сату өз естелігінде

былай деп жазады: «Бай, кедей деп ешкім тексеріп жатқан жоқ, жақсы көргені ме, жаман көргені ме, мынау бай дейді де, апарып қолын байлайды. Осылай 27 адамды Иттің жарына алып шығып, елдің көзінше атып тастады» [28, 346 б.]. Байқағанымыздай, Кеңес үкіметі шекараға қарай ағылған халықты тоқтатудың ең қатал тәсілдеріне жүгінген. Бұл әрекеттерін жергілікті билік ресми мәлімдемелерінде «бандалармен» күрес ретінде көрсетті.

Қорытынды. 1929-1931 жылдардағы Қазақстандағы халық қарсылықтарының жазалануы – Кеңес өкіметінің аграрлық реформалары мен тоталитарлық саясатының салдарынан туындаған тарихи трагедиялардың бірі болып табылады. Бұл кезеңде халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы түбегейлі өзгерді, ал олардың қарсылығын басу әрекеттері еліміздің тарихында ауыр із қалдырды. Қазақстанның шығысындағы халықтардың қарсылығы, ең алдымен, ауыл тұрғындарының өздерінің дәстүрлі өмір салтын, шаруашылық құрылымын және әлеуметтік тәртібін қорғауға деген ұмтылысынан туындаған. Оған жауап ретінде билік тарапынан қолданылған жаппай қуғын-сүргін мен жазалау шаралары халықты тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар психологиялық және мәдени тұрғыдан да күйзелтіп, ұлттың қоғамдық сана-сезіміне ауыр соққы жасады.

Кеңес өкіметінің қолданған күштеу әдістері мен халықтың наразылығын жазалаудың ауқымдылығы тоталитаризмнің табиғаты мен оның қоғамды басқару тәсілдерінің қаталдық дәрежесін көрсетті. Бұл кезеңде күшпен тәркілеу, жер аудару, ату жазасы және лагерлерге қамау сияқты шаралар қолданылды, нәтижесінде көптеген адамдар қаза тауып, жүздеген мың жанұя бұзылды. Осылайша, халықтың қарсылығын басу мен жазалау процесі тек қарсылық танытқандарды ғана емес, бүкіл қоғамды қорқыту мен күйзелту мақсатында жүзеге асырылды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 1929-1931 жылдардағы халық қарсылықтарының жазалануы – Қазақстан тарихындағы ең ауыр әрі қайғылы кезеңдердің бірі болды. Бұл оқиғалар тоталитаризмнің әділетсіз және адамгершілікке жатпайтын басқару жүйесі екендігін көрсетті. Осы кезеңді зерттеу нәтижесінде қазіргі замандағы әлеуметтік әділеттілік, адам құқықтары және ұлттың тарихи жады мәселелеріне қатысты маңызды сабақтар алынуы тиіс. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл оқиғалар тоталитарлық жүйенің зорлық-зомбылыққа негізделген саясатын және оның халыққа тигізген теріс салдарын түсіну үшін маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алланиязов Т. *История вооруженных выступлений повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане в новейшей литературе (2001–2021 годы)*. // *Исторический курьер*. 2022. № 1 (21). <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vooruzhennyh-vystupleniy-i-povstancheskih-dvizheniy-1929-1931-godov-v-kazahstane-v-noveyshey-literature-2001-2021-gody/viewer>
2. *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары)*. Т 4: *Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов*. – Астана, 2022. – 536 б.
3. Алланиязов Т.К. *Обзорные справки КГБ Казахской ССР как источник по истории вооруженных выступлений и повстанческих движений 1929–1931 годов в Казахстане*. // *Qazaq Historical Review*. 2023. № 1 (3). С. 355–364. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.355.364>
4. Алланиязов Т.К. «К зачистке бандэлемента приступит немедленно...». *Документы Семипалатинского ОГПУ. 1931 г.* // *Исторический архив*. 2003. № 3. - 227 с.
5. Мендикулова Г.М., Атантаева Б.Ж. *История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860 – 1960-е гг – Алматы: «СаГа», 2008. – 232 с.*
6. *Скрытые лики террора: история в документах и судьбах [Текст] / И. Козыбаев А.Жанбосинова ... – Астана : [б. и.], 2024. - 339 с.*
7. *Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. II том. – Алматы: Атамұра, 2021. – 1240 б.*
8. *ШҚОМА, Қ. 2866. Т. 1. Іс. 133.*
9. *Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қоры. КП о9- 1553*

10. Незримый фронт (1917-1967) / Составитель Коновалов С. А.: Изд-во Казахстан, 1967. — 312 с.
11. АОМА, Қ. 3п. Т. 1. Іс 274.
12. Советская деревня глазами ВЧК, ОГПУ, НКВД. 1930-1931 гг. Документы и материалы. III том. РОССПЭН, 2003. - 864 С.
13. ШҚОМА, Қ. 2866. Т. 1. Іс. 105.
14. АОМА, Қ. 126. Т. 1. Іс 202.
15. АОМА, Қ. 3п. Т. 1. Іс 457.
16. Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 11-том. «Халық көтерілістері. 1929-1931 жж.». Құраст.: Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова, Б. Балгазина. – Алматы: Kitap, 2023. – 600 б.
17. АОМА, Қ. 6п. Т. 2. Іс 31.
18. ШҚОМА, Қ. 788. Т. 1. Іс. 35
19. Әбжанов Х.М. Алаш және халық көтерілістері. // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(78), 2023 ж. <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/download/56/67>
20. Тепляков А. Опричники Сталина. —Москва: ЭКСМО. 2009. — 428 с.
21. Тобықты Шыңғыстау шежіресі [Мәтін] : үш томдық / М. Жанболатұлы, 2004. – 1-том. – 519 б.
22. АОМА, Қ. 3. Т. 1. Іс 9.
23. Жанбосинова А.С., Жириндинова К.Р., Жандыбаева С.С. Устная микроистория «Большого террора» (по материалам архивно-следственных дел репрессированных). // Исторический курьер. 2020. № 5 (13). С. 98–108. <http://istkurier.ru/data/2020/ISTKURIER-2020-5-08.pdf>
24. Авторлардың далалық зерттеу материалдары 2023 ж. Информант Қабдылқакұлы С., Абай облысы, Саржал ауылы
25. Авторлардың далалық зерттеу материалдары 2024 ж. Информант Біләлқызы С., Семей қ.
26. Zhirindinova, K.R., Zhanbosinova, A.S., Atantaeva, B.Zh. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization // Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 164-180. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30037/31074>
27. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т 13: Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям. Сборник документов и материалов. – Астана, 2022. – 296 б.
28. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары). Т 22: Неизвестные страницы истории Семипалатинского Прииртышья (20-30 гг. XX в.): сборник документов. – Астана, 2022. – 384 б.

References:

1. Allaniyazov T. Istoriya vooruzhenny`h vy`stuplenij povstancheskih dvizhenij 1929–1931 godov v Kazahstane v novejshej literature (2001–2021 gody). // Istoricheskij kur`er. 2022. № 1 (21). <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-vooruzhennyh-vystupleniy-i-povstancheskih-dvizheniy-1929-1931-godov-v-kazahstane-v-noveyshey-literature-2001-2021-gody/viewer>
2. Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegі Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rdy`n 20-50 zhy`ldary` ). Т 4: Narodny`e vosstaniya i protesty` v Kazahstane v 1920-1930-x gg. Sbornik dokumentov i materialov. – Астана, 2022. – 536 б.
3. Allaniyazov T.K. Obzorny`e spravki KGB Kazahskoj SSR kak istochnik po istorii vooruzhenny`h vy`stuplenij i povstancheskih dvizhenij 1929–1931 godov v Kazahstane. // Qazaq Historical Review. 2023. № 1 (3). S. 355–364. <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.355.364>
4. Allaniyazov T.K. «K zachistke bande`lementa pristupit` nemedlenno...». Dokumenty` Semipalatinskogo OGPU. 1931 g. // Istoricheskij arhiv. 2003. № 3. - 227 s.

5. Mendikulova G.M., Atantaeva B.Zh. *Istoriya migracij mezhdru Kazahstanom i Kitaem v 1860 – 1960-e gg – Almaty`:* «SaGa», 2008. – 232 s.
6. Skryty`e liki terrora: istoriya v dokumentah i sud`bah [Tekst] / I. Kozy`baev A. Zhanbosinova ... – Astana : [b. i.], 2024. - 339 s.
7. Asharshy`ly`k. Golod. 1928-1934. Dokumental`naya hronika. Sbornik dokumentov. II tom. – Almaty`: Atamura, 2021. – 1240 b.
8. ShKOMA, K. 2866. T. 1. Is. 133.
9. Shy`gy`s Kazakstan obly`sty`k tarihi-olketanu murazhajy`ny`n kory`. KP o9- 1553
10. Nezhimyj`front (1917-1967) / Sostavitel` Konovalov S. A...: Izd-vo Kazahstan, 1967. — 312 s.
11. AOMA, K. 3p. T. 1. Is 274.
12. Sovetskaya derevnya glazami VChK, OGPU, NKVD. 1930-1931 gg. Dokumenty` i materialy`. III tom. ROSSPE`N, 2003. - 864 S.
13. ShKOMA, K. 2866. T. 1. Is. 105.
14. AOMA, K. 126. T. 1. Is 202.
15. AOMA, K. 3p. T. 1. Is 457.
16. Alashorda isi. 1920-1940 zhzh. Kuzhattar men materialdar. 11-tom. «Haly`k koterilisteri. 1929-1931 zhzh.». Kurast.: H. Abzhanov, G. Nury`mbetova, B. Balgazina. – Almaty`: Kitap, 2023. – 600 b.
17. AOMA, K. 6p. T. 2. Is 31.
18. ShKOMA, K. 788. T. 1. Is. 35
19. Abzhanov H.M. Alash zhane haly`k koterelisteri. // Abaj aty`ndagy` KazUPU-nin Habarshy`sy`, «Tarih zhane sayasi-aleumettik gy`ly`mdar» seriyasy`, №3(78), 2023 zh. <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/download/56/67>
20. Teplyakov A. Oprichniki Stalina. —Moskva: E`KSMO. 2009.—428 s.
21. Toby`kty` Shy`ngy`stau shezhiresi [Matin] : ush tomdy`k / M. Zhanbolatuly`, 2004.– 1-tom .– 519 b.
22. AOMA, K. 3. T. 1. Is 9.
23. Zhanbosinova A.S., Zhirindinova K.R., Zhandy`baeva S.S. Ustnaya mikroistoriya «Bol`shogo terrora» (po materialam arhivno-sledstvenny`h del repressirovanny`h). // Istoricheskij kur`er. 2020. № 5 (13). S. 98–108. <http://istkurier.ru/data/2020/ISTKURIER-2020-5-08.pdf>
24. Avtorlardy`n dalaly`k zertteu materialdary` 2023 zh. Informant Kabdy`lkakuly` S., Abaj obly`sy`, Sarzhal auy`ly`
25. Avtorlardy`n dalaly`k zertteu materialdary` 2024 zh. Informant Bilalky`zy` S., Semej k.
26. Zhirindinova, K.R., Zhanbosinova, A.S., Atantaeva, B.Zh. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization // Opción, Año 35, Especial No.23 (2019): 164-180. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30037/31074>
27. Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rdy`n 20-50 zhy`ldary`). T 13: Gosudarstvenny`e akty` i dokumenty` po nasil`stvennoj kollektivizacii, prinuditel`nomu osedaniyu, zagotovitel`ny`m i drugim politicheskim kompaniyam. Sbornik dokumentov i materialov. – Astana, 2022. – 296 b.
28. Sayasi kugy`n-surgin kurbandary`n toly`k aktau zhonindegi Memlekettik komissiyany`n materialdary` (XX gasy`rdy`n 20-50 zhy`ldary`). T 22: Neizvestny`e stranicy istorii Semipalatinskogo Priirty`sh`ya (20-30 gg. XX v.): sbornik dokumentov. – Astana, 2022. – 384 b.